

İsa Həbibbəylinin 70 yaşı

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏÇİLİYİNDƏN ƏDƏBİYYAT TARİXÇİLİYİNƏ VƏ NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİN HƏLLİNƏ DOĞRU

“Romantik lirika...”nın təəssüratları

Mən uzun müddət bu gün akademik İsa Həbibbəyli kimi tanıdığımız alimi 80-ci illər ədəbi nəslinin nümayəndəsi hesab etmişəm. Bu təəssüratı məndə onun 1984-cü ildə ədəbi-elmi ictimaiyyətə təqdim etdiyi “Romantik lirikanın imkanları” monoqrafiyası yaratmışdı. Bu illərdə mən də tədqiqatla məşğul olur, mövzu üzərində işləyirdim. Bu o zaman idi ki, nəinki monoqrafiya, hətta məqalə çap etdirməyin çətinliyini, əlçatmazlığını yaşayırdıq. Bizdən bir az əvvəl elmə gəlmiş adamın (nədənsə, o zaman mənim təsəvvürüm belə idi) “Yazıçı” nəşriyyatında monoqrafiyasının çapı mənim üçün onun müəllifinin əfsanəvi uğuru təsiri bağışlayırdı. Orasını da qeyd edim ki, bu “əfsanəvilik” təəssüratı kitabda məsələlərin qoyuluşu və elmi həllindəki uğurlarla bir qədər də qüvvətlənirdi. Yenə də yaxşı xatırlayıram ki, gənc tədqiqatçının “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikası” kimi çətin bir mövzuya girişməsi, “romantik lirikanın mövzu dairəsi və ideya istiqaməti”, poetik formalarındakı novatorluq, sənətkarların fərdi üslubları ilə bağlı araşdırmaları sözün yaxşı mənasında məndə qibtə hissi oyadır və eyni zamanda, təəccübümə səbəb olurdu. Mövzumla bağlı çoxsaylı materiallar əldə etsəm də, mən o za-

man yazmağa, fikirlərimi ifadə etməyə çətinlik çəkirdim, söz sanki, R.Rza demişkən, “ceyran dalına çıxmışdı”. “Romantik lirikanın imkanları” monoqrafiyasında müəllifin qabarıq görünən elmi dil səriştəsi, fikirlərini tezislər şəkildə ifadə edib sonra da onları izah etmək bacarığı, düzü, məni sehləmişdi.

Mən bunun səbəbini xeyli sonralar, İsa müəllimin yaradıcılıq yolu ilə daha təfəsilatlı şəkildə tanış olduğum müddətdə başa düşdüm. Sən demə, “Romantik lirika...”da özünü təsdiq edən bu yolun başlanğıcı, əvvəli varmış. Sən demə, bura qədər o, İsa Həbibov kimi xeyli yaradıcılıq yolu keçibmiş. Onun 2007-ci ildə çap olunan “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik” kitabındakı çoxsaylı bölmələrdən axıncısı belə adlanır: “Yollar şeirdən başlanmışdı”. “Şeirdən başlanan” yollar İsa Həbibbəylinin “söz”lə ünsiyyətinin tarixini 60-cı illərin ortalarına aparırdı. Onun çox-çox sonralar sanki bir yaradıcılıq sirri kimi oxuculara toplu halda təqdim etdiyi bu şeirlər, mahnılar, “Arpaçayı daşa bilməz” mənşur poeması, dünya ədəbiyyatından tərcümələri, bu qələm təcrübələrində toxunduğu mövzular, mövzuların ifadəsində fərdi üslub çalarlarının sezilməsi İsa müəllimin poetik təfəkkür imkanlarını ortaya qoyurdu. Ən maraqlısı budur ki, 60-cı illərin ortalarından qələmini ədəbiyyatşünaslıq elminin ən ciddi mövzu-problemlərindən biri ilə sınağa çəkdiyi 80-ci illərin ortalarına qədər İsa müəllim həm ədəbiyyat və həm də jurnalistika sahəsində 20 illik, sözün müəyyən mənasında, hətta deyə bilərik ki, məhsuldar bir yaradıcılıq yolu keçibmiş. Bu sirri bizə onun həyat və yaradıcılıq yoluna bələdçilik edən “Akademik İsa Həbibbəyli (Həbibbəyli İsa Əkbər oğlu)” adlı bibliografik göstərici kitabı açır. Məlum olur ki, 15 yaşında yazdığı “Pambıqçı uşaqlar” məqaləsi ilə publisistikada qələmini ilk dəfə sınayan İsa Həbibbəyli 60-70-ci illərdə dövrü mətbuatda ardıcıl şəkildə çıxış edirmiş.

80-ci illərə qədər keçdiyi yaradıcılıq yolunu təhlil edəndə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, onun maraq dairəsi elə ilk vaxtlardan geniş olub. Müəyyən qədər şərti olsa da, yaradıcılığının birinci mərhələsi hesab edə biləcəyimiz bu illərdə İsa Həbibbəyli qələmini ictimai-sosial problemlərin, mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin və o cümlədən ədəbiyyat məsələlərinin işıqlandırılmasına sərf edib. Onun yeniyetməlik və ilk gənclik çağlarında həyatın müxtəlif problemlərinə nüfuz etməkdən çəkinməməsi, qələmə ehtirasla sarılması diqqətdən yayınmır. Diqqəti çəkən əsas cəhətlərdən biri də budur ki, 70-ci illərə doğru onun qələmində ədəbiyyat aləminə maraq və nüfuz hiss ediləcək dərəcədə güclənir. Bu illərdə yazılan “Həmyerlimizin ilk romanı”, “Ələsgərin görkəmli tədqiqatçısı”, “Ələsgər sorağında”, “Sənətkara el məhəbbəti”, “Humanist sənətkar”, “Ədəbi tənqid və bədii irs”, “Cəlil Məmmədquluzadə” və b. məqalələri göstərir ki, İsa Həbibbəylinin elmi düşüncəsi kifayət qədər erkən formalaşmış, həm klassik irsə, həm də müasir ədəbi prosesə istiqamətlənmişdir.

80-ci illərin əvvəllərində “Tənqidçinin yaradıcılıq imkanları”, “Ədəbi hərəkatın elmi təhlili” məqalələrində Y.Qarayev və Ə.Mirəhmədov kimi nüfuzlu ədəbiyyatşünas və tənqidçilərin yaradıcılıq imkanlarını elmi təhlil müstəvisinə gətirməsi, gənc ədəbi qüvvələrin yaradıcılığı haqqında mülahizələri (“Gəncliyin sənətkarlıq imkanları” məqaləsi) onun ədəbi aləmə sürətli nüfuzundan və bu sahədə söz demək imkanlarının ildən-ilə artmasından soraq verir.

Buna görə də düşünürük ki, “Romantik lirikanın imkanları”nı aşkarlamağa İsa Həbibbəyli kifayət qədər elmi səriştə ilə hazır gəlmişdi və bu istiqamətdə keçdiyi yol monoqrafiyada qazandığı uğurların əsasında dayanırdı. Fikrimizcə, “Romantik lirikanın imkanları” monoqrafiyası onun elmi düşüncəsindəki əsaslı irəliləyişdən xəbər verməklə, yaradıcılığının ikinci keyfiyyət mərhələsinə

keçidini şərtləndirir. Ədəbiyyatşünaslığımızda bu monoqrafiyada İsa Həbibbəylinin “polemika mədəniyyəti, yüksək intellektual səviyyə, güclü ümumiləşdirmə bacarığı və yüksək nəzəri hazırlıq” nümayiş etdirməsi, “ilk dəfə olaraq həmin dövrdə poeziyamızda sonet, marş, himn, şərqi, türkü və s. poetik formaların yaranmasını müşahidə etməsi”, “lirikada üslub məsələsini önə çək-məsi”, “həmin janrların poetikasından yüksək elmi səviyyədə söz açması”, “sənətkarların fərdi üslubunun ilk dəfə elmi təsnifatını verməsi”nə dair səslənən mülahizələr də (K.Əliyev, M.Əliyev) fikrimizin təsdiqi mənasında maraqlı elmi mövqeləri ortaya qoyur.

Beləliklə, İsa Həbibbəyli romantizmin poetikasına dair bu axtarışları ilə öz yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirir. O, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminə ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi gəlir və demək lazımdır ki, akademik elmi araşdırmalarının bu istiqamətini bütün yaradıcı fəaliyyəti boyu davam etdirir. Yaradıcılıq stixiyası etibarını ilə həqiqi ədəbiyyat nəzəriyyəçisi olduğunu sübut edir. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi istiqamətindəki sonrakı çox məhsuldar fəaliyyəti onu da sübut edir ki, onun elmi ədəbiyyatşünaslığa XX əsr romantizminə dair tədqiqatla gəlməsi qətiyyən təsadüfi deyil. Çünki bütün yaradıcı həyatı boyu ədəbiyyatımızın ən müxtəlif tarixi dövrlərinə nüfuz imkanlarını dönə-dönə ortaya qoysa da, onun ədəbiyyatşünaslığımızda daimi olaraq araşdırdığı konkret bir dövr var. İsa Həbibbəyli bir ədəbiyyat tədqiqatçısı olaraq, ilk növbədə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərini əhatə edən dövrün mütəxəssisidir. Məhz bu mənada o, M.C.Cəfərov, Mir Cəlal, Ə.Mirəhmədov, K.Talıbzadə kimi XX əsr mütəxəssislərinin ən layiqli və məhsuldar davamçılarından biridir.

O, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə ilk cəhdini romantizmə dair araşdırmaları ilə gerçəkləşdirsə də, tez bir zamanda tədqiqatlarının obyektini kifayət qədər genişləndirə bildi.

Beləliklə, İ.Həbibbəyli ədəbiyyatşünaslıq elmində yetmişinci illər ədəbi nəslini təmsil edir.

Mirzəcəlişünaslıq yeni mərhələdə

İsa Həbibbəylini ədəbi-elmi ictimaiyyət arasında nüfuzlu mütəxəssis kimi tanıdan əsas faktor onun Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə ardıcıl məşğul olması və mirzəcəlişünaslığı əsaslı şəkildə irəli apara bilməsidir. Əgər C.Məmmədquluzadənin tədqiqatçılarının Ə.Şərif, Mir Cəlal, Ə.Mirəhmədov, A.Zamanov, M.Məmmədov kimi nəhəng elmi simalar olduğunu nəzərə alsaq, bu sahədə özünü təsdiq etməyin nə qədər çətin olduğunu təsəvvür etmək olar. İsa Həbibbəyli özü də etiraf edir ki, “əsərlərinin nəşri baxımından (oxu: nəşri və tədqiqi baxımından - T.S.) görkəmli Azərbaycan yazıçısı Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin “bəxti” gətirmişdir” (“Ədəbi- tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı. Nurlan, 2007, s.94). Bu etiraf İ.Həbibbəylinin ağırlığı altına çiyin verdiyi işin bütün məsuliyyətini başa düşməsindən xəbər verir. Dərk edilən bu həqiqət C.Məmmədquluzadə irsinin nəşri və tədqiqi məsələsinə son dərəcə ciddi yanaşmağa sövq edir və onu mirzəcəlişünaslığın gördüyü işin miqyasını dəqiq təsəvvür etməyə istiqamətləndirir. Mirzə Cəlillə bağlı apardığı irili-xırdalı bütün tədqiqatlar sübut edir ki, İ.Həbibbəyli bütün hallarda cəlişünaslıqla bağlı fəaliyyətini “sələflərinin nöqtə qoyduğu yerdən başlamaq”a (Kurbe) üstünlük vermişdir.

Alim 1996-cı ildə “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmiş, dissertasiya materialı əsasında bir

il sonra eyni adlı kitabını nəşr etdirmişdir. 2009-cu ildə isə kitabın təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri çap olunmuşdur.

“Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” işlənməsi son dərəcə ağır olan bir mövzudur. Mövzunun elmi həlli bütün tərəfləri ilə arxiv materialları ilə üz-üzə dayanmaqdan keçir və bu materialların böyük səriştə ilə araşdırılması, həqiqi mahiyyətinə varılması, mirzəcəlişünaslığa gətirilən tərəfləri ilə gətirilməyən tərəflərini ayırmağı, gətirilən tərəflərin ideoloji məqamlarını sərf-nəzər etməyi, bütövlükdə problemə azərbaycançılıq müstəvisində və yeni elmi-nəzəri düşüncə ilə həll verməyi tələb edirdi. Alim bu miqyassız ağır işin altına çiyinlərini vermiş və məsələyə yüksək elmi-nəzəri səiyyədə həll verməyi bacarmışdır.

Akademik İ.Həbibbəyli Mirzə Cəlilin “bədi-publisistik irsinin yenidən, milli mövqedən təhlil edilib araşdırılması” məsələsini xüsusi vurğulamaqla onun irsinə yeni metodoloji yanaşmanın zəruriliyini önə çəkir. Monoqrafiyada Mirzə Cəlilin həyatı və yaradıcılığına, mühiti və müasirləri ilə bağlı məsələlərə yeni konsepsiya əsasında elmi həll verilir. Lakin monoqrafiyanın dəyəri ancaq bununla müəyyən olunmur. Mirzə Cəlil XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi, unikal hadisəsi kimi meydana çıxdığı və ədəbi məktəb yaratdığı üçün onun yaradıcılığına yeni yanaşma bütövlükdə bu dövrün ədəbiyyatını tədqiq və təhlilin elmi-metodoloji açarına çevrilir. Bu konsepsiyayı istinad mənbəyi kimi alaraq sovet ədəbiyyatşünaslığının XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatına ideoloji-sosioloji baxış konsepsiyasını dəyərdən salmaq, ədəbiyyatımızla sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığımız arasında Çin səddinə çevrilən sovet rejiminin ideoloji siyasətini nəzəri baxımdan zərərsizləşdirmək, nəticə etibarlı ilə ədəbiyyatımızla ədəbiyyatşünaslığımız arasındakı məsafəni qısaltmaq mümkündür.

Söhbət ondan gedir ki, akademiknin tədqiqatının baş məqsədi, əlbəttə, C.Məmmədquluzadənin yaşayış-yaratdığı mühitin obyektiv və dolğun mənzərəsini yaratmaqdır. Lakin bu “baş məqsəd” monoqrafiyada sanki “cari məqsəd” kimi həyata keçirilir və bu zaman “cari məqsəd”dən “strateji məqsəd”ə yol açılır. C.Məmmədquluzadənin fəaliyyət göstərdiyi pedaqoji, ədəbi-mədəni və ictimai mühitlərin obyektiv mənzərəsi Naxçıvan, bütövlükdə Azərbaycan xalqının XIX əsrin ikinci yarısından XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərinə qədərki həyatının elmi ifadəsinə çevrilir. Bu mənada Mirzə Cəlilin yaşadığı “qaranlıq mühit” haqqında həqiqi təsəvvürlər böyük ədibin qaynar bir maarifçi mühit içərisində yaşamasının dəliliyə çevrilməklə bərabər, Naxçıvan və bütövlükdə Azərbaycanda formalaşan maarifçi mühit haqqında dolğun təsəvvür və təəssüratın yaranması ilə nəticələnir.

Nəhayətsiz sevginin gücü ilə...

Görkəmli alimin bu tədqiqatda uğurlarını şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri Mirzə Cəlilə olan nəhayətsiz sevgidir. Demək lazımdır ki, bu mövzunu işləmək üçün sadəcə bir doktorluq müdafiəsi istəyi qətiyyətlə kifayət etməzdi. İ.Həbibbəylinin “Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri” tədqiqatı sonsuz Mirzə Cəlil sevgisi ilə yaranmış bir əsərdir. Məhz həmin sevgi alimi doktorluq müdafiəsindən sonra da Mirzə Cəlil mövzusunə dönə-dönə qayıtmağa sövq etmiş, doktorluq dissertasiyasının mövzusunə kənar məsələlərə girişməyə istiqamətləndirmişdir.

Bu məsələlərdən birincisi, böyük ədibin əsərlərinin nəşri məsələsi ilə bağlıdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, “əsərlərinin nəşri baxımından ... “bəxti” gətirən” ədibin əsərlərinin nəşri istiqamətində təzə bir iş görmək mümkün idimi?

İlk baxışda mümkünsüz görünən bu istiqamətdə də İ.Həbibbəyli öz sözünü demişdir. Tədqiqatçıya görə, 1994-cü ildə dövlət səviyyəsində ədibin 125 illik yubileyinin böyük təntənə ilə qeyd olunmasından sonra Mirzə Cəlil irsinin nəşri və tədqiqi istiqamətində yeni mərhələ başlanmışdır. Heç şübhəsiz ki, bu mərhələnin formalaşmasında akademikın gördüyü işlər ön sırada dayanır. Bunlardan birincisi və ən möhtəşəmi 2004-cü ildə Cəlil Məmmədquluzadənin “Əsərləri”nin dörd cildliyinin nəşridir. Nəşrin tərtibçisi, müqəddimə və izahların müəllifi olan İ.Həbibbəyli qədirşünalıqla etiraf edir ki, “Əziz Mirəhmədov son otuz ilin əsas, ən görkəmli mirzəcəlişünasıdır, ədibin bədii-publisist irsini xüsusi fədakarlıqla tərtib edib nəşr etdirən mətnşünas alimdir” (Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı. Nurlan. 2007. s.97). Bəs elə isə, “son otuz ilin əsas, ən görkəmli mirzəcəlişünası”nın və eləcə də digər mirzəcəlişünasların böyük ədibin əsərlərinin nəşri istiqamətində gördüyü işə İ.Həbibbəyli nə əlavə etmişdir? Gördüyü işin hansı cəhətləri ilə Mirzə Cəlil irsinin nəşrində “yeni mərhələyə” imza atmışdır? Məsələnin bu tərəfinə - “yeni nəşr”in hansı haqla müəllifi olmaq məsələsinə, ilk növbədə, akademik özü ayınlıq gətirmişdir: “Bu nəşrdə ilk dəfə olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin “Ər” pyesi, “Lənət” və “Oyunbazlar” adlı səhnəcikləri, 1 hekayəsi, “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunmuş 176 felyetonu, 35 məqaləsi, 2 tərcüməsi oxuculara çatdırılmışdır” (Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. s. 102). Məlum olur ki, bu hələ son deyildir. Tədqiqatçı dördcildiyə ilk dəfə olaraq həm də “Mirzə Cəlilin və Həmidə xanımın 60-dan çox naməlum məktubları”nı, 30-dan çox satirik və lirik şeirlərini, “Molla Nəsrəddin” jurnalının Cənubi Azərbaycan üzrə abunə dəftərləri”ni də salmış, eyni zamanda, indiyə qədər oxuculara təqdim olunan Mirzə Cəlil irsi ətrafında dəqiqləşdirmələr apararaq, müəllifə aid edilən “Azərbaycan padşahları” və “Ana dili” adlı məqalələrin ona məxsus olmaması ehtimalını əsaslandıraraq çoxcildiyə daxil edilməsini lazım bilməmişdir. Göründüyü kimi, bu nəşr “əvvəlki nəşrlərlə müqayisədə daha mükəmməl, təkmilləşdirilmiş, çoxsaylı yeni əsərlərlə zənginləşdirilmiş tam külliyyat” kimi meydana çıxır və bu günkü mirzəcəlişünaslığın gördüyü işlərin böyük dəyərindən xəbər verir.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərinin müxtəlif dünya dillərinə tərcüməsi və xarici ölkələrdə nəşri istiqamətində bu gün ən ardıcıl iş də İ.Həbibbəylinin xidmətləri sırasındadır. Son illərdə C.Məmmədquluzadənin Tbilisidə, Litvada, Budapeştdə çap olunan və əsasən hekayələrindən ibarət olan kitablarının ideya rəhbəri və “ön söz”ün müəllifliyi də ona məxsusdur.

C.Məmmədquluzadə irsinin xaricdə təbliğinin ikinci bir yolu onun haqqında yazılmış tədqiqatların xaricdə nəşr olunmasıdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Abbas Zamanovun İranda fars dilində çıxan kitabından sonra (1978) bu sahədə uzun illər boşluq yaranmış və bu boşluq yalnız müstəqillik illərində - akademik İ.Həbibbəylinin bir-birinin ardınca “Ərzurumda türk dilində, Moskvada rus dilində, Pakistanda urdu dilində çap edilmiş kitabları” ilə qismən də olsa doldurulmuş, görkəmli ədibin həyat və yaradıcılıq yolunun əsas cəhətlərini dünya oxucusuna çatdırmaq istiqamətində mühüm təşəbbüslər kimi yadda qalmışdır.

Mirzə Cəlil “yeni oxunuş”da

Bununla belə, İ.Həbibbəylinin son tədqiqatlarında Mirzə Cəlillə bağlı gördüyü işlərin içərisində konseptuallığı ilə seçilən məsələ sənətkarın yaradıcılığının yeni estetik meyarlarla araşdırılması, başqa sözlə, yenidən “oxunması”dır.

Məlumdur ki, tənqidi realizmə və eləcə də Mirzə Cəlil yaradıcılığına münasibətdə ədəbiyyatşünaslığımızdakı ən sanballı tədqiqatlarda belə, bu realizm ancaq tənqid pafosuna müncər edilmişdir. Buna görə də Mirzə Cəlilin yaradıcılığı birmənalı şəkildə eybəcərliyi tənqid və inkar konsepsiyası mövqeyindən dəyərləndirilmişdir.

Həmin sistemə tənqidi yanaşanlardan biri də akademik İ.Həbibbəylidir. Sovet ədəbiyyatşünaslığının “şəriətin onsuz da artığa, canlı cənazəyə, ənənəvi şikəstə çevirdiyi” obraz kimi təqdim etdiyi və tanıtdırdığı Məhəmməd həsən əmini İ.Həbibbəyli “mənəviyyatca saf və zəngin”, “şər işlərlə, haram malla arası olmayan”, “xeyirxah və gözütöx, səxavətli və əliaçıq” bir insan kimi xarakterizə edir. İ.Həbibbəylinin təqdimatında “yoxsul və dindar” olmaq Məhəmməd həsən əmi üçün baş töhməti deyildir. Əksinə, onun təhlillərində dindarlıq Məhəmməd həsən əminin daxili dünyasının gözəlliklərini şərtləndirən amillərdən biri kimi səciyyələndirilir. XIX əsrin sonlarının tarixi şəraiti nöqtə-nəzərindən belə, “ümumiləşdirilmiş kəndli” obrazı olaraq bu cür təqdimat daha obyektiv təsir bağışlayır.

Novruzəli obrazını səciyyələndirərkən tədqiqatçı yazır: “... İnsan kimi Novruzəlinin, Usta Zeynalın ... xarakterindəki işığı, sədaqəti, mənəvi saflığı, daxili paklığı, halallığı Mirzə Cəlilin böyük sevgi ilə, ürək yanğısı ilə qələmə aldığını duymamaq, görməmək mümkündür deyildir” (Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. s. 52).

Novruzəli obrazına verilən bu xarakteristikada fikrin “duymamaq, görməmək mümkündür deyildir” şəklində ifadəsi sovet ədəbiyyatşünaslığında Novruzəli obrazına verilən səciyyə ilə razılaşmamaq deməkdir. Fikrin bu cür ifadəsi və eyni zamanda, Novruzəli obrazında gördüyü işıqlı cəhətlər tədqiqatçının bu qəhrəmanı “ictimai məzmunu cəhətdən ... müflis Novruzəli” (Y. Qarayev) kimi qəbul etmədiyini göstərir.

Tədqiqatçı Novruzəli obrazını xarakterizə edərkən məsələnin başqa bir tərəfinə də diqqət çəkir: “Cəlil Məmmədquluzadə kəndli Novruzəli və poçt qutusu əhvalatı ilə mənəvi intibaha, tərpenişə, dəyişməyə ehtiyacı olan insanı və onu əhatə edən cəmiyyəti realistcəsinə təsvir etməyə, göstərməyə müvəffəq olmuşdur” (Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. s.54).

Bu qiymətləndirmə Novruzəli obrazına və novruzəlilərə müəllifin tənqidi münasibətinin elmi ifadəsidir. Elmi mühakimədəki tənqidilik meyarı ilə bədii mətnə əks olunan tənqidilik notu bu zaman bir-birini tamamlayır. Çünki müstəqillik dövrünün elmi düşüncəsi başa düşür ki, Mirzə Cəlil tənqidi qəhrəmanı oyatmağa, onun düşüncəsini hərəkətə gətirməyə hesablanır və heç bir halda “qəti inkar məzmunu” daşımır. Çünki “qəti inkar məzmunu”nda öldürücülük, məhvedicilik motivi var ki, bu da Novruzəli obrazına münasibətdə müəllif niyyətinə daxil deyildir.

İ.Həbibbəyli Mirzə Cəlil irsinə bu cür yanaşmanın bədii mətni daha obyektiv təhlil etməyin yolu olduğunu “Ölülər”ə münasibətində də göstərir. Onun “Ölülər”i səciyyələndirməsində metodoloji düzgünlük mətnin obyektiv məzmununu görmək və açmaqla, millilik və azərbaycançılıq düşüncəsini önə çəkməklə müəyyən olunur.

“Ölülər” əsərinə yanaşmada sovet ədəbiyyatşünaslığının ən mükəmməl tədqiqatlarında uca səslə elan olunur: “Əsərdə din daha vacib, daha ciddi sosial məsələlərin həllinə maneə və əngəl kimi təsvir edilən bir tənqid obyektidir” (Y.Qarayev. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı. Elm. 1980, s. 202).

“Ölülər”in sosial-fəlsəfi mənasını, ideya-estetik mahiyyətini bu fikrə müncər etmək“ dövrün ən böyük sosial epopeyası”nın (Y.Qarayev) məzmununu nə

dərəcədə obyektiv ifadə edir? Heç şübhəsiz ki, ideoloji konsepsiyanın təsiri altında söylənmiş bu fikirlər və həmçinin bu tipli digər yanaşmalar “Ölümlər”ə obyektiv münasibət mənasında müstəqillik dövrünün elmi düşüncəsini təmin edə bilməzdi. “Ölümlər”ə ateist düşüncədən qidalanmayan həqiqi estetik təhlil verilməsi zərurəti qarşıda dururdu. Bunu ilk dəfə ən çox hiss edən və əsər haqqında düşüncələrində gerçəkləşdirən yenə də “görməli Cəlil Məmmədquluzadəşünas alim” (K.Əliyev, M.Əliyev) oldu.

Polemikanın “qapalı dünya”sı

Məsələ burasındadır ki, İ.Həbibbəylinin yazılarında öz sələfləri ilə polemika açıq müstəvidə getmir. O, sələflərinin obyektiv olmayan fikirlərini təhlil müstəvisinə gətirib onlara açıq tənqidi münasibət göstərmir. Zahirən onun yazılarında polemika heç nəzərə çarpmır. Lakin bu, ancaq ilk baxışda və məsələnin mahiyyətini dərinədən bilməyənlərdə belə təəssürat yarada bilər. Əslində isə, İ.Həbibbəylinin ciddi polemikadan doğmayan yazısı yoxdur. Polemika onun yazılarının ruhunda, mahiyyətindədir. Alimin düşüncəsindəki fikirlər ədəbiyyatşünaslığın qənaətləri ilə dialoji münasibətə girərək müqayisə müstəvisində formalaşır. Beləliklə, alimin yazılarında elmlilik həm də onunla müəyyən olunur ki, düşüncələrində bədii mətnə bir özünəqədərki elmi münasibət yer alır, bir də öz qənaətləri. İ.Həbibbəyli kağız üzərinə sələflərinin mülahizələrinə etiraz mövqeyini yox, həmin fikirlərə opponent mövqedən yaranmış öz qənaətlərini gətirir. Onun “Ölümlər”lə bağlı mövqeyi də bu müstəvidə formalaşır.

Alim “Ölümlər”in din əleyhinə yazılması fikrinə heç yerdə və heç vaxtla şərik olmur. O, dindarlıqla “ölülərin avamlıq və cəhaləti”ni tamam fərqli anlayışlar kimi dərk edir. Sovet ədəbiyyatşünaslığında obrazın dindarlığı ilə “avamlıq və cəhalət”i arasındakı bərabərlik işarəsi İ.Həbibbəylinin tədqiqatlarında bərabərsizlik işarəsi ilə əvəz olunur. Sovet ədəbiyyatşünaslığı “Ölümlər”in din əleyhinə yazılmasını onun fəlsəfəsini müəyyənləşdirən əsas keyfiyyət kimi qələmə verdiyi halda, İ.Həbibbəyli müstəqillik dövrünün metodoloji prinsiplərini və bədii mətn həqiqətlərini əldə əsas tutaraq bu fəlsəfənin qarşısına tamam əks bir mövqe çıxarır. “Ölümlər”in “Azərbaycanın və ümumən türk-müsəlman dünyasının cəhalət və mövhumat əsarətindən xilas” naminə yazılması haqqında təkidli mövqe əsəri ateist yanaşmadan qurtarmaq düşüncəsinə hesablanır. Həm də bu cür yanaşma əvvəlki ideoloji baxışlara sadəcə tərs mövqedən doğmur. Doğrudur, burada müstəqillik dövrünün azərbaycançılıq ideologiyasının alimin fikirlərini müstəqil şəkildə ifadə etməsinə yaratdığı imkan da rol oynayır. İndi alimin qarşısında “Ölümlər”i ateist əsər elan etmək tələbi dayanmır. Məhz bu şəraitdə İ.Həbibbəyli bədii mətnin diktələrini önə çəkə və “Ölümlər”in “mövhumat və cəhalət əleyhinə”, “müsəlman cəmiyyətindəki fanatizm və cəhalətin ən acı təzahürləri”nə tənqidi mövqedən yazılmasını qabardaraq, bu istiqamətdəki təhlillərini getdikcə dərinləşdirə bilər.

Tədqiqatçı “Ölümlər”in din əleyhinə yazılması konsepsiyasının əsərin ideya-fəlsəfi mahiyyətini izah etməkdən büsbütün uzaq olduğunu göstərmək üçün əsər haqqında təhlillərini aşağıdakı tezislə bir daha əsaslandırır: “Yazıcının qayəsi islam dinini Şeyx Nəsrullah kimi İsfahan lotularından qorumaq, təmizləməkdir” (Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik, s.70). “Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə” məqaləsində tədqiqatçının məqsədi Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığının bütün istiqamətləri, əsərlərinin nəşri və tədqiqi ilə bağlı

problemlərə diqqət çəkmək, görülən işin mahiyyətini aydınlaşdırmaq, görüləcək işlərin konturlarını cizmaq, bu əsasda böyük sənətkarın yaradıcılığını yeni metodoloji müstəvidə dəyərləndirməkdir. Heç şübhəsiz ki, "Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri" əsəri kimi, "Ustad Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə" məqaləsi, əslində isə mini-monorafiyası da böyük ədibin həyat və fəaliyyətinin, bədii-publisistik irsinin "yenidən, milli mövqedən daha əhatəli şəkildə təhlil edilib araşdırılması" zərurətinə hesablanmışdır. Qeyd edək ki, Mirzə Cəlilin nəsr və dramaturgiyası haqqında müəyyən qədər tezisvari ifadə olunmuş fikirlər onların müstəqillik dövrünün tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılması üçün metodoloji açar verir.

Miqyası genişlənən araşdırmalar, yeni metodoloji meyarlar...

İ.Həbibbəylinin Cəlil Məmmədquluzadə ilə bağlı araşdırmaları göstərir ki, təkcə onun yox, həm də onun müasirləri olan görkəmli sənətkarların hər birinin yaradıcılığının yeni metodoloji meyarlarla öyrənilməsinə ehtiyac var.

Alimin 2017-ci ildə "Ədəbi şəxsiyyət və zaman" adlı 1067 səhifəlik bir kitabı çap olunub. Həmin kitabda "Maarifçi realizm", "Tənqidi realizm", "Azərbaycan romantizmi", "Ədəbiyyatşünaslıq" adlı bölmələrdə verilən məqalələrin - portret-oçerklərin demək olar ki, hamısı (M.F.Axundzadə haqqında iki məqalə istisna olmaqla) XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış sənətkarların həyat və yaradıcılıq yolları haqqında araşdırmalara həsr olunub. Ədalət naminə demək lazımdır ki, kitabın bu fəsilləri XX əsr ədəbiyyatı dediyimiz dövrün tarixini tam şəkildə əhatə edir. Bu bölmələrdə N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, M.Sidqi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, M.Şahtaxtılı, M.S.Ordubadı, Ə.Qəmküsar, E.Sultanov, H.Cavid, A.Səhəhət, M.Hadi, F.Köçərli haqqında portret-oçerklər, R.Əfəndiyevin və E.Sultanovun yaradıcılığının müəyyən problemləri ilə bağlı yazılmış iki məqalə, "Molla Nəsrəddin" və füyuzatçılar" adlı araşdırma yer almışdır. Kitabın "Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı" adlı növbəti bölməsində M.Ə.Rəsulzadə, C.Hacıbəyli və Ə.Hüseynzadə haqqında məqalələrin də yer aldığını nəzərə alsaq və onu da nəzərə alsaq ki, XX əsr ədəbiyyatımızın əsas simaları haqqında yazılmış bu araşdırmaların hər biri ədəbiyyat tarixləri və ali məktəb dərslərləri üçün nəzərdə tutulan ədəbi portret və portret-oçerk janrlarının tələblərinə tamamilə cavab verir və məsələnin başqa bir tərəfini də önə çəksək ki, bu yazıların, demək olar ki, hamısı 2000-ci illərdə və müəllifin öz ifadəsi ilə desək "müstəqillik işığında" yazılmışdır, onda bu araşdırmaların ədəbiyyat tariximizin uyğun dövrünün yazılmasında, bu dövrə dair tədqiqatların aparılmasında, dövrün ədəbiyyatının ali məktəblərdəki tədrisində hansı əhəmiyyətli rol oynayacağını təsəvvür etmək olar.

İ.Həbibbəyli "Müstəqilliyimiz işığında Əli bəy Hüseynzadə" adlı məqaləsində yazır: "Görkəmli ədib və böyük mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadənin sözün həqiqi mənasında çoxcəhətli yaradıcılığı və geniş miqyaslı fəaliyyəti elm adamlarını düşündürdüüyü qədər də, müstəqil Azərbaycan dövlətinin diqqət mərkəzindədir. Hazırkı mərhələdə bu böyük şəxsiyyətə münasibətdə dövlətimizin münasibəti ilə elmi yanaşmada uyğunluq, vəhdət vardır. Bu bizim müstəqilliyimizin bəhrəsidir" (Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı. Elm və təhsil. 2017, s. 481).

Görkəmli akademik “uyğunluq, vəhdət” anlayışları altında nəyi nəzərdə tutur, hansı metodoloji yanaşma konsepsiyasını işarələyir? “Uyğunluq və vəhdət” “bizim müstəqilliyimizin bəhrəsidir”. Bəs onda sovet siyasi rejiminin bizə miras qoyub getdiyi anlayış - dövlətin ədəbiyyat siyasəti ilə elmi yanaşmanın əlaqəsini müəyyənləşdirən nə idi? Əks məntiqlə düşünsək, deyə bilərik: Uyğunsuz olanı uyğunlaşdırma, bu mümkün olmayanda isə inkar siyasəti.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan yazıçılarının X qurultayındakı məşhur nitqində deyirdi: “İndi kommunist rejimində partiya tərəfindən hazırlanmış ideologiyamız yoxdur. Buna ehtiyac da yoxdur” (Heydər Əliyev və mədəniyyət. Üç cild. II cild. Bakı. Nurlar. 2008, s.207). Azərbaycanın müstəqilliyinin böyük qurucusu fikrini davam etdirirdi: “Siz tam sərbəstsiz, azadsınız və sərbəstlik, azadlıq şəraitində nə cür istəyirsinizsə, o cür də yazın. Hansı mövzunu götürürsünüz, sizin öz işinizdir. Dövlət bu işlərə qarışmayacaq” (Heydər Əliyev və mədəniyyət, s.216).

Ümummilli liderin “Kommunist rejimində partiya tərəfindən hazırlanmış ideologiya” ifadəsi sovet sisteminin uyğunlaşdırma və inkar siyasətini işarələyir. Müstəqillik dövründə bu siyasətə ehtiyac qalmaması, yaradıcı adamların tam sərbəst və azad olmasına dair səsləndirdiyi fikirlər “uyğunluq, vəhdət” anlayışını kodlaşdırır. Bunun məhz belə olduğunu ümummilli lider öz nitqində həm də açıq ifadə edir: “Mədəniyyət, ədəbiyyat gərək daim dövlətlə bir yerdə olsun” (Heydər Əliyev və mədəniyyət, s.216).

Ə.Hüseynzadə irsinə münasibətdə dövlət siyasəti ilə elmi düşüncənin vəhdətindən danışanda İ.Həbibbəyli məhz bu birlikdən danışır. Bu birliyin bizə verdiyi azadlıq və sərbəstliklə böyük mütəfəkkirin irsinin, milli, ümumtürk və ümummüsəlman dünyası, bütövlükdə isə bəşəriyyət üçün əhəmiyyətinin obyektiv şərhə zərurətindən söhbət açır. Demək lazımdır ki, o, “Böyük mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə”, “Müstəqillik işığında Əli bəy Hüseynzadə”, “Molla Nəsrəddin” və füyuzatçılar” məqalələrində “Molla Nəsrəddin” və “Füyuzat”, Mirzə Cəlil və Ə.Hüseynzadə münasibətlərinin qaranlıqda qalan, tündləşdirilən məsələlərinə, böyük mütəfəkkirin yaradıcı fəaliyyətinin uzun müddət elmi, ədəbi ictimaiyyətdən, xalqdan gizlədilən tərəflərinə gur işıq salır.

“Uyğunlaşdırma, təhrif və inkar” siyasəti ilə “uyğunluq və vəhdət” siyasəti arasındakı fərqi axıra qədər və bütün tərəfləri ilə təsəvvür edən alim müstəqillik dövrünün verdiyi imkanlardan istifadə edərək, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, M.S.Ordubadı, M.Şahtaxtının həyat və sənət yolu, ictimai fəaliyyəti haqqında birbaşa arxiv sənədlərinə, ən müxtəlif mənbələrə, dövrün əsas mənbə orqanlarının materiallarına, ən ümdəsi isə, sənət həqiqətlərinə sədaqət nümayiş etdirərək obyektiv şərhlər verir. Belə olanda biz Cəlil Məmmədquluzadəni yalnız “molla nəsrəddin”çi Sabirlə yox, həm də füyuzatçı Ə.Hüseynzadə ilə məslək yoldaşları kimi qavraya bilərik. Belə olanda artıq M.Ə.Sabirin “sosialist inqilabının astanasına qədər” gələn obrazını milli istiqlal mücahidinin, cəmiyyətin irəliyə doğru hərəkətini maarifçilik zəminində axtaran sənətkarın obrazı əvəz edir. Belə olanda biz Sabir satirasının hər şeyin inkarına istiqamətlənmədiyindən, burada “mövcud vəziyyətdən çıxış yolu kimi məktəbə, ictimai-mədəni və texniki tərəqqiyə, milli-mənəvi özünüdərkə çağırış”ın “ön mövqeyə çəkilməsi”ndən, “maarifçi-satirik şeirlər”indən, mərsiyələrinin milli məzmunundan, lirikasında “milli və dini birlik ideyası”nı əks etdirən əsərlərdən də danışmağın mümkünlüyünü təsəvvür edirik. Bu cür təqdimat isə bizə “Hophopnamə”ni “milli həyatımızın ensiklopediyası”na çevirən cəhətləri və deməli, müasirliyini

və yaşarılığını dərk etmək imkanı verir. Qarşımızda həqiqi Sabirin - "Sabirimiz" in obrazı bütövlükdə və nurlu siması ilə canlanır.

Haqqında söhbət açdığımız kitabda ədəbi problemlərin və mövzuların zaman sərhədləri getdikcə genişlənir. XX əsrin əvvəllərindən əsrin içərisinə doğru hərəkət başlanır, tarixi ədəbi proses bütöv XX əsr hüdudunda elmi dərk və analiz müstəvisinə çıxarılır. Kitabın "Çətin yollarda", "Müasirlik işığında" və "Müstəqillik andı" kimi bölmələri tarixi ədəbi prosesi əsrin sonlarına qədər və hətta yeni əsrin ibtidasına qədər izləmək düşüncəsinə hesablanır. Bu izləmədəki əsas qanunauyğunluq nədən ibarətdir? Məlumdur ki, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında XX əsr ədəbiyyatı anlayışı altında əsrin 20-ci ilinə qədərki, başqa sözlə, sovet dövrünə qədərki ədəbiyyat nəzərdə tutulurdu. 20-ci ildən sonrakı ədəbiyyat isə tamam fərqli bir dövrün - sovet dövrünün ədəbiyyatı kimi öyrənilirdi. O da məlumdur ki, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında məsələyə metodoloji və elmi-nəzəri baxış bucağı dəyişir. Əsrin ədəbiyyatını "tarixi-tipoloji vahid" kimi (T.Əlişanoğlu) öyrənmək tendensiyası önə çıxdı. Ş.Alişanlı, T.Alişanoğlu, Z.Əsgərli və b. alimlərin araşdırmalarında əsrin ədəbiyyatını tarixi-tipoloji vahid kimi təsdiq etməyə imkan verən estetik amilləri meydana çıxarmaq təşəbbüsləri güclənir.

Əslində, akademik İ.Həbibbəylinin kitabının adını çəkdiyimiz son bölmələrində haqqında söhbət açılan S.Vurğun, Mir Cəlal, M.İbrahimov, R.Rza, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, H.İbrahimov, Ə.Abbasov, İ.Hüseynov, Anar, Elçin, C.Cavadlı, Y. və V.Səmədoğlular, S.Rüstəmخانlı, Z.Yaqub və b. haqqında araşdırmaları bir araya gətirən bu dövrün ədəbiyyatının böyük nümayəndələrinin yaradıcılığı zəminində əsrin ədəbiyyatını tarixi-tipoloji vahid kimi təsdiq edən estetik amillərin, qanunauyğunluqların tapılmasıdır. Çünki tarixi ədəbi proseslər arasındakı varislik əlaqəsini ancaq bu cür qanunauyğunluqların üzə çıxarılması ilə müəyyənləşdirmək olar. Beləliklə, əsrin ədəbiyyatının 20-ci illərdən başlayan "çətin yollar"ının "müstəqillik andı"na qədər və ondan sonrakı ideya-bədii əsaslarının araşdırılması məqsədinin gerçəkləşməsi başlayır.

Tarixi-tipoloji bütövlüyü şərtləndirən amillər

Bəllidir ki, əsrin ədəbiyyatını tarixi-tipoloji vahid kimi götürmək konsepsiyası bu tarixi dövrü mərhələlərə ayırmağı istisna etmir. Lakin müstəqillik dövrünün elmi düşüncəsi mərhələ təsnifatını sırf ictimai-siyasi proseslərə münqər etməyin əleyhinə çıxış edəndə, heç şübhəsiz ki, haqlıdır. Doğrudan da, müstəqillik dövrünün elmi fikrində özünə yer alan aşağıdakı qənaətə bəsbütün şərik olmaq lazım gəlir: "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsrin əvvəlləri, sovet dövrü və müstəqillik dövrü mərhələlərinə ayrılması ictimai təkəkkürün mexaniki olaraq bədii fikrə tətbiqidir" (Ş.Alişanlı). Bu doğru baxış sistemindən çıxış son onilliklərin ədəbiyyatşünaslığında getdikcə qüvvətlənir və demək lazımdır ki, elmi düşüncə əsrin ədəbiyyatının mərhələ təsnifatının prinsiplərinin axtarışına çıxır. Bu istiqamətdə görkəmli alimlərimiz N.Cəfərov və T.Əlişanoğlunun təklif etdikləri mərhələ təsnifatlarının ictimai-siyasi proseslərin ədəbiyyata təsiri ilə bərabər, ədəbi qanunauyğunluqları da öz içərisinə aldığı söyləmək lazım gəlir. Lakin hələ ki, müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında əsrin ədəbiyyatının mərhələ təsnifatının mütləq mənada qəbul edildiyi (yəqin ki, bu cür qəbul heç vaxt mümkün olmayacaq,

çünki bu cür qəbul bu istiqamətdə axtarıqların sonu demək olardı) bir variant yoxdur. Odur ki, axtarıqlar davam etməkdədir. İ.Həbibbəylinin “Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri” adlı kitabında (Bakı. Elm. 2019) əsrin ədəbiyyatının mərhələ təsnifatı bu cür təklif olunur: “Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizm və romantizm epoxası (XIX əsrin 90-cı illərindən Azərbaycanda sovet hakimiyyətinədək); Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizmi dövrü (1920-1960-cı illər); Milli-mənəvi özünüdərk və istiqlal ədəbiyyatı mərhələsi. Modernizm (1960-1980-ci illər) (s.114). İndiki halda məqsədimiz mərhələ təsnifatının elmi qanunauyğunluğunu dəyərləndirmək və hər mərhələnin estetik özünəməxsusluğunun hansı şəkildə - formatda nəzərə alınmasını araşdırmaq deyil. Əksinə, əsrin ədəbiyyatının keçdiyi tarixi mərhələləri bir-birinə bağlayan cəhətləri, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tarixi-tipoloji vahidliyin əsrin ədəbiyyatındakı hansı cəhətlərinə alimin araşdırmalarında xüsusi diqqət yetirilməsidir. Bu mənada XX əsrin əvvəllərinin sənətkarları ilə “Sosialist realizmi” (1920-1950-ci illər nəzərdə tutulur) və “Özünüdərk və istiqlal ədəbiyyatı”(1960-1980-ci illər nəzərdə tutulur) mərhələlərinin nümayəndələrinin yaradıcılığında bir-birini tamamlayan məqamların araşdırılması vacib şərtə çevrilir. Həmin məqamlar “müstəqillik andı”nın içilməsinə gətirib çıxarırmı? Bizi düşündürən məsələlərdən biri də budur ki, tarixi dövrün müxtəlif mərhələlərinin ardıcılıqla araşdırılması hansısa bir ədəbiyyatşünas-tənqidçi idealının elmi ifadəsi kimi mənəlanə bilirmi? Məsələ burasındadır ki, biz bir qayda olaraq, sənətkarın estetik idealından danışmışıq. Müəllifin həyat hadisələrini və ya hər hansı bir mövzunu bədii düşüncənin predmetinə çevrilməsindəki sənətkar mövqeyini, mövzunun həllinin onun dünyagörüşü ilə əlaqəsini araşdırmışıq. Əsərdən-əsərə müəllifin estetik idealının hansı cəhətlərinin açılmasını izləmiş, müəllif dünyagörüşünün ifadəsinə, bədii metoduna - həyatı idrak, inikas və qiymətləndirmə imkanlarına bu əsasda dəyər verməyə çalışmışıq. “Tənqid də yaradıcılıqdır” (M.Arif). Onun elmliliklə bədilliyin özünəməxsus sintezində təzahür etməsi, yaxud tənqiddən ədəbiyyat kimi bəhs açılmasına dair son dövr ədəbiyyatşünaslığından kifayət qədər fakt göstərmək olar. Məsələnin bu tərəfi sənətkar mövqeyi kimi bədii materiala yanaşmada, onu idrak və qiymətləndirmədə tənqidçi mövqeyini qabartmağı, tənqidçinin estetik idealından danışmağı mümkün edir. Bunun ədəbiyyatşünaslığımızda müəyyən təcrübəsinin olması da fikrimizə təkan verir. Vaxtilə Ə.Mirəhmədov Məmməd Cəfər Cəfərov tənqidindən tənqidçinin estetik ideali müstəvisində söz açmışdı. Görkəmli nəzəriyyəçi alimimiz Y.Qarayev də Məmməd Cəfər tənqidinə yanaşmada Ə.Mirəhmədovun bu mövqeyini təqdir edən mülahizələr söyləmişdi.

Məsələ burasındadır ki, İ.Həbibbəylinin elmi yaradıcılıq yolunun ardıcıl olaraq izlənilməsi onun tənqidçi (və təbii ki, həm də ədəbiyyatşünas) kimi estetik idealından danışmamağı mümkünsüz edir. Məsələnin bu tərəfinə işıq salmadan alimin yaradıcılığının əsas elmi məntiqini başa düşmək və deməli, bu yolu dəyərləndirmək imkansızlaşır.

Əsrin ədəbiyyatında akademik İsa Həbibbəylinin Mirzə Cəlil, Sabir, Ə.Hüseynzadədən sonra (və onların təmsil etdiyi ədəbi mərhələnin digər nümayəndələrindən sonra) sosialist realizmi mərhələsinin Mir Cəlil, M.İbrahimov, R.Rza, B.Vahabzadə, Ə. Abbasov, M.Araz tipli sənətkarlarından söhbət açmasının məntiqi nədən ibarətdir? Niyə sosialist realizminin məhz bu nümayəndələri obyektivə gətirilir? Sovet dövrü ədəbiyyatının “sosrealizm çevrəsində” (T.Əlişanoğlu) olduğu mərhələni təmsil edən digər

sənətkarlardan (həmin mərhələdə bu tipli digər sənətkarların da olduğuna şübhə etmirik. İndiki halda, söhbət onların İ.Həbibbəyli araşdırmalarında yer alan nümayəndələrindən gedir) onları ayıran cəhətlər nədən ibarət idi? Elçin “Sosrealizm bizə nə verdi?” məqaləsində “sosrealizm daxilində istedadsız konyuktura ilə bərabər, istedadlı konyuktura (!)”nın mövcudluğundan danışır.

Bu şərti və bir az da müəllifin özünün ifadə etdiyi kimi, “qəribə səslənən” anlayışlarla aparılan bölgünün mahiyyətində o dururdu ki, bir qisim sənətkarların yaradıcılığında konyuktura sovet rejimini təbliğ, sənətkarlıq cəhətdən zəifliyi pərdələyən və əsərlərin rejimdən dəstək almasına təkan verən yaradıcılıq üsulu idi. Bir qisim sənətkarlarda - “istedadlı konyuktura” sahiblərində isə siyasi rejimi təbliğ pərdəsi altında milli həyat problemləri ilə bağlı məsələləri, acı həqiqətləri dilə gətirmək üsulu idi. Millilik amilinin ədəbiyyatdan qovulmasına müqavimət üsulu idi, milli ictimai şüuru oyatmaqda Mirzə Cəlil, Sabir ənənəsini qoruyub saxlamaq üsulu idi.

İ.Həbibbəylinin yaradıcılıqlarını təhlil predmetinə çevirdiyi sənətkarlar sosrealizmin bu ikinci tipinə daxil olanlar idi. Alim onların yaradıcılığında “sosrealizm çərçivəsindən kənar yazılan əsl ədəbiyyat nümunələri”ni (Elçin) araşdırır, milli istiqlal uğrunda mübarizə ideyalarının Mirzə Cəlil və Sabir dövründən gələn işığın bu sənətkarların əsərlərindəki təzahür xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa çalışır, nəticə etibarilə mərhələlər arasındakı qanuni varisliyi bərpa edirdi. İ.Həbibbəyliydə bir elmi əminlik vardır ki, “Mir Cəlalin bədii yaradıcılığı Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev ənənələrinin yeni tarixi şəraitdəki davamı”dır və bu yaradıcılıq “sovet rejiminin sərt ideoloji mühiti çərçivəsində də ideologiyadan uzaq, böyük çətinliklər bahasına olsa da məmləkətə və millətə xidmət edən əsl ədəbiyyat nümunələri kimi yaranmışdır” (Ədəbi şəxsiyyət və zaman, s.620). Onun “Bir gəncin manifesti”, “Dirilən adam” əsərlərində milli məzmunu şərtləndirən cəhətlərlə bağlı qabartdığı məsələlər elmi tezislərinin estetik həqiqətlərlə təsdiqinə çevrilir.

R.Rzanın “Babək” poemasında “Azərbaycan xalqının arxa plana keçirilmiş qəhrəmanlığının yenidən müasir düşüncənin “gündəminə” gətirilməsi”ndən söhbət açanda da, “Sarı dana və balaca qız” şeirində realizmin “sərt üzü və düz sözü”ndə ifadə olunan həqiqətləri önə çəkəndə də, “Rənglər” silsiləsinin bütün poetikası ilə sosrealizm ştamplarına qarşı yazıldığını vurğulayanda da, M.İbrahimovun “Gələcək gün”ündə, “Cənub hekayələri”ndə, “Xosrov Ruzbeh” və “Güləbət” povestlərində milli mübarizə hərəkatının, milli azadlıq mövzusunun təcəssümündən söhbət açanda da sənətkarların estetik idealının alimin milli və vətəndaş mövqeyinin həqiqi ifadəsinə çevrildiyini müşahidə edirik. Və bu müşahidələr bizə sovet dövrü ədəbiyyat tariximizin şərəfli, eyni zamanda, unudurulmaqda olan səhifələrindən birindən - Ə.Abbasovun yaradıcılığından, onun “Zəngəzur” romanından əhatəli, ürək dolusu söhbət açılmasının məntiqini başa salır. “Ədəbi şəxsiyyət və zaman” kitabındakı “Əyyub Abbasov” oçerki və xüsusilə onun giriş hissəsi bizə ədəbiyyatşünas alimi tarixçi obrazında təqdim edir. Tarixi hadisələri tarixin həqiqətləri, milli mənafe və vətəndaş düşüncəsi ilə dərk edib ürək ağrısı ilə ifadə edən alimin düşüncələri və mövqeyi ilə tanış edirik: “Birinci Dünya savaşında böyük dövlətlərin Osmanlı torpaqlarını tarixdən silmək planları kimi, ermənilərin Anadolu torpaqlarında “dənizdən-dənizə Ermənistan” yaratmaq xülyası da türk xalqının iradəsi, döyüş əzmi, tarixdə bənzəri olmayan Qurtuluş savaşını sayəsində puça çıxdı. Bundan başqa, böyük güclər tərəfindən silahlandırılıb hərtərəfli hərbi-siyasi dəstək verilən erməni terrorçu dəstələri Anadolu torpaqlarındakı acınacaqlı

məğlubiyyətin əvəzini Azərbaycanın günahsız müsəlman əhalisindən çıxarmağa çalışmışlar. Məqsəd Qərbi Ermənistandan, Naxçıvandan, Zəngəzur və Qarabağdan Gəncəyə qədər olan ərazidə bu torpaqların əsas sahibləri olan azərbaycanlı əhalini deportasiya etmək, həmin ərazidə süni şəkildə erməni dövləti qurmaqdan ibarət idi. Böyük güclərin Azərbaycan torpaqları hesabına Qafqazda ermənilərə dövlət yaratmaq planları nəhayət ki, millətlərarası münaqişələr zəminində on minlərlə günahsız insanın qanı bahasına reallığa çevrildi. Həmin məqsədlə XX əsrin əvvəllərində baş vermiş Zəngəzur qətlialmları ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasətinin ən qanlı səhifəsindən ibarət idi” (Ədəbi şəxsiyyət və zaman, s.687).

Tarixə bu dəqiq ekskurs “Əyyub Abbasov” mövzusunun aktivləşdirməkdə alimin milli tarixi tale ilə bağlı narahat düşüncələrlə yaşadığını göstərir. Sovet rejiminin qılıncının dalı da, qabağı da kəsdiyi zamanlarda -1956-1957-ci illərdə yazılmış “Zəngəzur” tarixi romanında ermənilərin “Zəngəzur-Naxçıvan bölgəsində törətdikləri faciələrin” obyektiv təsvirini verən yazıçının ciddi siyasi təzyiqlərlə üzləşməsinə baxmayaraq, “azərbaycançılıq idealına sadıq”liyi həqiqi vətəndaş mövqeyinin ifadəsi olaraq alimin bütün varlığını və düşüncəsini hərəkətə gətirir. O, bir məqalənin imkanları daxilində Ə.Abbasovu vətəndaş fədakarlığına aparan cəhətləri açmağa çalışmaqla bərabər, “Zəngəzur” romanının müstəsna tarixi əhəmiyyətini, müasirliyini, eyni zamanda ideya-sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tədqiq edir.

Tarixi ədəbi proseslə çağdaş ədəbi proses arasında

“Tənqid publisistik olmalıdır” (M.Arif). Ədəbi tənqiddə aid edilən bu prinsip sənətin həyatla əlaqəsini nəzərdə tutur. İ.Həbibbəylinin tədqiqatlarında tarixə nüfuzun dərinliyi bu publisistliyin ifadə imkanlarından birini gerçəkləşdirirsə, ictimai-siyasi həyata analitik baxışları onun araşdırmalarının - tənqidçi və ədəbiyyatşünas sözünün aktuallığını və müasirliyini şərtləndirən xüsusiyyət kimi diqqəti cəlb edir. Son illərdə akademiyanın Ədəbiyyat İnstitutu üst-üstə 2000 səhifəyə yaxın ikicildlik “Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabını buraxmışdır. Bu ikicildlikdə müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının - çağdaş ədəbi prosesimizin inkişaf mərhələləri ən müxtəlif kontekstlərdə araşdırma obyektinə olmuşdur.

“Ədəbi şəxsiyyət və zaman” kitabının “Müstəqillik andı” bölməsindəki çoxsaylı yazıları ilə birlikdə ikicildlikdə yer alan müxtəlif janrlı məqalələri İ.Həbibbəylinin müasir ədəbi prosesə bələdlik və nüfuz imkanlarını gerçəkləşdirir.

Tənqidçi kimi fəaliyyətində, çağdaş ədəbi prosesə yanaşmalarında da onun ədəbiyyat tarixçiliyindən gələn araşdırma üslubuna - tənqidçi-ədəbiyyatşünas idealına tam bir sədaqət nümayiş etdirdiyini görürük. İ.Həbibbəyli müstəqillik ədəbiyyatını “müstəqilliyin şərəfli yolu” işığında araşdırır. Müstəqillik uğrunda gedən mübarizələrin müstəqillik dövrü ədəbiyyatının yaranmasında rolu, bu ədəbiyyatda müstəqillik uğrunda mübarizələrin əksi, dövlətin xalqla birliyi, dövlətçilik mənafeələrinin milli və ədəbiyyat mənafeyi ilə vəhdətdə təcəssümü onun yazılarının baş xəttinə çevrilir.

Tarixi və ictimai-siyasi tənqiddə dərinliyi çağdaş ədəbi prosesin inkişaf yolunu baş verən global və milli siyasi təlatümlərin fonunda araşdırmağa imkan verdiyi kimi, elmi və tənqidi tənqiddə dərinliyi analitikliyə çəkən cəhətləri ilə mərhələnin ədəbiyyatının təkamül yolunu da izləyə bilir.

Ədəbiyyat - nəzəriyyə işığında

Ədəbiyyat tariximizin ən müxtəlif dövrləri ilə bağlı aparılan uzunmüddətli axtarışlar görkəmli alimləri bir qayda olaraq ədəbiyyatın nəzəri və metodoloji məsələləri ilə bağlı söz demək ehtiyacına gətirib çıxarır. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Birincisi, nəzəri və metodoloji fikrin ədəbiyyatın tarixi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi hesabına formalaşması mübahisə doğurmayan həqiqətdir. İkincisi, ədəbiyyat tarixinin keçdiyi yol nəzəri və metodoloji məsələlərin qoyuluşu və həllindəki boşluqları meydana çıxarır. Uzunmüddətli elmi təcrübədən sonra həqiqi ədəbiyyat tarixçisinin bu boşluğu doldurmaq təşəbbüsləri, fikrimizcə, tam qanunauyğundur. Akademik İ.Həbibbəylinin də hər iki istiqamətdəki təşəbbüsləri ciddi elmi nailiyyətlərlə nəticələnir. “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik” kitabındakı “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi məsələləri”ndən bəhs edən “Ədəbiyyatın tərifi”, “Ədəbiyyatşünaslıq elminin şöbələrinə yenidən baxış”, “Satira ədəbi növ kimi”, “Kiçik hekayə janrı - novella” və b. məqalələrində məsələlərin qoyuluşu və ona verilən elmi həlldə mübahisə doğuran cəhətlərlə bərabər, alimin məsələlərə “yenidən baxış”ını sərgiləyən mülahizələr çoxdur. Misal üçün, “ədəbiyyatın tərifi” məsələsi ilk baxışda bəsit bir problem təəssüratı yaradır. Ancaq bu istiqamətdə alimin araşdırmaları ilə tanış olduqca bu tərifdə “ədəbiyyat anlayışının, bədii yaradıcılıq fəlsəfəsinin ana xətləri”nin, “yığcam və konkret şəkildə ifadə edilməsi” tələbi məsələnin mahiyyətinin dərinliyini aşkarlayır. Alim bu dərinliyə gedir, tərifin formalaşması üçün təkan ola biləcək mənbələri araşdırır, mövcud təriflərin “bədii yaradıcılıq fəlsəfəsinin ana xətləri”ni özündə cəmləşdirmək baxımından üstün və qüsurlu cəhətləri üzərində dayanır və nəhayət, tərif haqqında öz variantını təklif edir: “Ədəbiyyat həyatı bədii lövhələr və surətlər vasitəsilə, ümumiləşmiş və fərdiləşmiş şəkildə əks etdirən, estetik-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan söz sənətidir” (Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik, s.371).

Akademikin “ədəbiyyatşünaslıq elminin şöbələrinə yenidən baxış”ında ədəbi tənqidin tipologiyası ilə bağlı apardığı təsnifatda (o, ədəbi tənqidi elmi-ideoloji tənqid, elmi-publisistik tənqid, elmi-fəlsəfi tənqid, elmi-nəzəri tənqid, yazıçı tənqidi kimi təsnif edir), ədəbiyyatşünaslığın yeni şöbələrinin yaranması ilə bağlı mülahizələri də orijinal və kifayət qədər elmi təsir bağışlayır. Alimin satiranı dördüncü ədəbi növ kimi əsaslandırmaq iddiası da maraqlıdır. Bu məqsətdə o, qoyulan problemlə bağlı təkzib olunması çətin olan xeyli arqumentlər irəli sürə bilmişdir.

M.F.Axundzadədən ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi bəhs etmək işini də ilk dəfə İ.Həbibbəyli həyata keçirmişdir.

Metodoloji boşluqları doldurmaq ehtiyacı: Dövrəşdirmə konsepsiyası

Qeyd etmək lazımdır ki, alimin nəzəri və metodoloji fikir tariximizdəki boşluqları doldurmaq təşəbbüsləri arasında son tədqiqatı - “Azərbaycan ədəbiyyatı: Dövrəşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri” monoqrafiyası məsələlərin konseptual qoyuluşu və həlli ilə elmi hadisə səviyyəsinə yüksəlir.

Hər bir xalqın ədəbiyyatının elmi şəkildə araşdırılmasının həqiqi tarixi dövrəşdirmə məsələsinin düzgün qoyuluşu ilə başlanır. Bu elmi-nəzəri fikirdə

mübahisə doğurmayan bir həqiqətdir. Alim də məhz belə düşünür: “Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran ən zəruri vəzifələrdən biri milli ədəbiyyat tarixinin keçdiyi çoxəsrlik inkişaf yolunun sistemli şəkildə dövləşdirilməsinin elmi təsnifatını hazırlamaqdan ibarətdir” (s.13). Məsələnin düzgün qoyuluşudur, lakin məsələ yeni deyildir. Ədəbiyyatşünaslığımızda dövləşdirmə məsələsinin qoyuluşunun yüz ilə yaxın tarixi vardır. Bununla belə, onun müstəqillik dövrü ədəbiyyatşünaslığı mövqeyindən çıxış edərək ədəbiyyatımızın tarixi dövləşdirilmə konsepsiyasını ortaya qoyması ciddi maraq doğurur. Alimin dövləşdirməyə dair müasir tələblərə cavab verən konsepsiya təqdim etməsini şərtləndirən bir neçə amil vardır.

Birincisi, o, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı üzrə mütəxəssis olsa da, ədəbiyyatımızın bütün tarixi dövrlərini yaxşı bilir və bu tarixi dövrlərin ən aktual və müasir problemlərinə nüfuz etmək imkanlarını dönə-dönə ortaya qoymuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud”, Nizami Gəncəvi, Marağalı Əvhədi, Şəms Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Molla Pənah Vaqif, M.F.Axundzadə haqqında məqalələri və bu tipli digər yazıları onun araşdırmalarındakı dövr sərhədsizliyini göstərir. Məlumdur ki, dövləşdirmə konsepsiyasının elmiliyini, ilk növbədə, ədəbiyyat tarixinin bütün dövrlərinə bələdlik şərtləndirir. İkincisi, İ.Həbibbəylinin araşdırmalarında belə bir spesifik cəhət var. O, hər bir sənətkarın yaradıcılığı ilə bağlı söz söyləməyə həmin sənətkarların haqqında ədəbiyyatşünaslıq bazası ilə gəlir. Yəni ədəbiyyat tariximizin hər bir dövrü və əsas nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə bağlı ədəbiyyatşünaslığın axtarıları və mövqeləri ona çox yaxşı bəllidir. Üçüncüsü, ədəbiyyat tarixinin istənilən mərhələsinin hər hansı nümayəndəsi haqqında deməyə sözü olanda əlinə qələm götürür. Dördüncüsü, İ.Həbibbəyli ədəbiyyatın bütün tarixi dövrlərinin tarixlə əlaqəsinə öz araşdırmalarında həmişə xüsusi diqqət yetirir, ictimai-siyasi proseslərin “etno-kulturoloji hadisələrin” (N.Cəfərov) yetişməsindəki rolunu nəzərdən qaçırmır. Beşincisi, akademik İ.Həbibbəyli siyasi-ideoloji cəhətdən son dərəcə hazırlıqlıdır, ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni düşüncə tarixlərində azərbaycançılıq ideologiyasının keçdiyi tarixi yola dərinlən bələddir. Müstəqillik dövrünün dövlətçiliyində azərbaycançılıq ideologiyasının yerini riyazi dəqiqliklə bilir. Və ən nəhayət, altıncısı, bu gün müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünasları içərisində təkəkkür çevikliyi ilə o, birincilər sırasında yer alır. Bütün bu sadalananlar isə, onun dövləşdirmə konsepsiyasının elmiliyinə gedən yola işıq salır.

Buna görə də, dövləşdirmə konsepsiyasının qoyuluşu məsələnin elmi həllini axtarış tarixindən, bu tarixin təkamül mərhələlərindən, yenidən dövləşdirməni zəruri edən amillərdən, konsepsiyada azərbaycançılığın mövqeyini təyindən gəlir. Başqa sözlə, o, yeni dövləşdirmə konsepsiyasına bu istiqamətdə ədəbiyyat tarixçiliyimizin keçdiyi yolu çox diqqətlə və həssaslıqla araşdıraraq gəlir. Ədəbiyyatşünaslığımızın keçdiyi tarixi yolda bu istiqamətdə söylənmiş hər hansı bir tezisdən tutmuş konseptual qoyuluşlara, monoqrafik araşdırmalara qədər, hər bir mövqeyi analiz edir, ona münasibət bildirir. Yeni konsepsiyanın formalaşdırılmasında tarixi mövqələrin dəyərli cəhətlərini ümumiləşdirməyə çalışır. O, XX əsrin 90-cı illərini “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini yenidən formalaşdırmaq üçün konsepsiya axtarıları dövrü” adlandıraraq daha çox prof. N.Qəhrəmanlının və akademik N.Cəfərovun təsnifatları üzərində dayanır və bir neçə cəhətinə görə N.Cəfərovun dövləşdirmə konsepsiyasını daha artıq dəyərləndirir. Bu konsepsiyada “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini dövləşdirmək üçün zəruri olan meyarların” - ictimai-siyasi, etnokul-

turoloji və ədəbi-estetik amillərin vəhdətdə nəzərə alınması, konkret dövrləşdirmə modelinin təklif olunması və bütün bunlara azərbaycançılıq müstəvisində elmi həll verilməsi İ.Həbibbəyli belə qənaətə gətirir ki, N.Cəfərov "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsinin özünəməxsus konkret versiyasını formalaşdırmışdır" (İ. Həbibbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri, s. 89).

Alim yeni dövrləşdirmə konsepsiyasının yaradılması zərurəti üzərində geniş dayanır. Onun arqumentləri arasında keçmiş ideoloji sistemlə müstəqil dövlətçiliyimizin ideologiyası arasındakı fərq, keçmiş sistemin ədəbiyyatın tarixi dövrləşdirilməsini həqiqi ədəbiyyat qanunlarına tabe tutmağa imkan verməməsi, vaxtilə təklif olunan təsnifatların dünya ədəbi-nəzəri təcrübəsindən lazımı qədər yararlanmaması və s. məsələlər yer alır.

O, yeni dövrləşdirmə konsepsiyasında azərbaycançılıq məfkurəsi, sivilizasiya faktoru, ədəbi-tarixi prosesin reallıqları və s. prinsiplərə istinadı önə çəkir.

Məlumdur ki, dövrləşdirmə konsepsiyasının elmiliyini şərtləndirən ən əsas cəhət budur ki, hər hansı bir dövr özündən əvvəl və sonra gələn dövrlərdən ədəbi-estetik amillərin bütöv bir sistemi ilə ayrılısın. Düşünürük ki, İ.Həbibbəyli öz konsepsiyasının elmiliyini şərtləndirmək üçün bir tarixi dövrü o birindən ayıran və "müəyyən bir vəhdət altına alına bilən vəsfləri" (B.Çobanzadə) müəyyənləşdirmək yolu tutmaqla düzgün mövqe nümayiş etdirir (Həmin "vəsflər" in mahiyyətini açmaq təfəssilatlı təhlil tələb edir. Bu isə artıq ayrı bir yazının mövzusu). Yalnız onu deyək ki, bu "yol" alimə "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin inkişaf mərhələləri"ni, əslində isə dövrlərini hər bir dövrün estetik özünəməxsusluğunda ayırmağa imkan vermiş və aşağıdakı qənaətin gerçəkləşməsinə gətirib çıxarmışdır: "Ölkəmizdə dövlət müstəqilliyi şüurunun oyatdığı milli-ənənəvi özünüdərkətmə ruhundan və milli istiqlal düşüncəsindən doğan çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirmə konsepsiyası geniş mənada xalqın və ədəbiyyatın qanunauyğun təkamül və inkişaf proseslərinin ədəbiyyatda əks olunmasına xidmət edən sistemli elmi-nəzəri təlimdir" (İ. Həbibbəyli. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri, s. 425).

Bütün bunlar Ç.Aytmatovun B.Vahabzadə haqqında dediyi və yaddaşımın dərinliklərində yer almış aşağıdakı sözləri xarılamağa ehtiyac yaradır: "B.Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti təbiətə millidir. Bu çox nadir bir haldır ki, sən övladı olduğun xalqın nitq hissəsində feil olmağı bacarasan".

İsa Həbibbəylinin tarix, diyarşünaslıq, sənətşünaslıq məsələlərinə, müxtəlif sahələrdə çalışmış elm xadimlərinin həyat və yaradıcılıq yoluna dair yazılarında, AMEA-nın vitse-prezidenti və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru kimi humanitar fikrimizin inkişafı uğrunda qaynar fəaliyyətini, xüsusən Ədəbiyyat İnstitutunun durğunluqdan vüsətli inkişafa doğru hərəkətində misilsiz xidmətlərini də nəzərə alsaq, qəti inamla deyə bilərik ki, 70 illik həyatı və yaradıcı fəaliyyətinin qürurunu yaşayan alim görkəmli şairimiz B.Vahabzadə kimi "övladı olduğu xalqın nitq hissəsində feil olmağı" bacarmışdır.

Təyyar SALAMOĞLU

